

ויכוח: "שתיקת הדגים"

גדעון עפרת / גולאג בעין-שמר

בוקר אחד התעוררה שרה חניסקי והנה שני צעצועים נהדרים למרגלות מיטתה: צעצוע אדום מתוצרת פרנקפורט וצעצוע שחור ממפעלי פוקו, פריס ("הוי, גם פאנאופטיקון קטן בחבילה!") קראה שרה בהתרגשות). ולשני הצעצועים גלגלונים זעירים, חיטוי-חן מבהיקים הסובבים קלות לכל עבר. חשבה שרה: כיצד אשחק לי היום בצעצועי החדשים? חשבה וחשבה ולבסוף מצאה: "דהר אדהרים על פני הדיסקורס של אמנות ישראל!" היא תטהר את האורות מכל הצבועים המקננים. כן, היא תהפוך אוונגרד לארייר-גרד, ואת הפסודרשמאלנים הדקדנטים ההם היא תחשוף כשטינקרים של הימין. ואפילו את החממה של אביטל גבע, כפתור ופרח, היא תגלה ברבים כמושבת עונשין, "כך-כן". עולצת בשמחה קמה שרה, נטלה את צמד צעצועיה החדשים, הסיעה ימינה, גלגלה שמאלה, הזניקה מעלה, דרדרה מטה, וכל השאר הרי כתוב בתיאוריה וביקורת 4, עמ' 105-122.

"החממה היא גילום של מכניזם של כוח, של הדחף הדיסציפלינרי של עקרון ה'כול-נראות' (הפאנאופטיסיזם)... צורה שבה נקשר המבנה הסגור עם הפיקוח... פיקוח ומשמעת שתפקידם לחפש סימפטומים של הפרעות וסטייה" (עמ' 112). על זה היתה אמי אומרת: "היבטרז'י-אופ'א-מעשה!" ואיך יודע אם לצחוק או אם לבכות לנוכח אינטלקטואליזציה שאיבדה (ועוד בשם הריאליה) כל קשר עם המציאות: הן לו רק ביקרה חניסקי בחממת עין-שמר (האפשרות לעבור מרמת השיח לרמת המוחש עוד תזכה להגנה בהמשך), לו ראתה את המתרחש בה וסביבה, היתה מבינה מיד ש"המפקחים" האיומים ב"פאנאופטיקון"-הניילונים, אינם אלא... הנערים. הם עצמם, ולא שום אח גדול בדמות הדוצ'ה גבע. דהיינו, שלא חלל-סמכות הוא החלל הזה, גם לא חלל-ציות, רחמנא ליצלן, אלא חלל של יוזמות אישיות, יצירתיות וספונטניות. החזות האנטי-הומניסטית המבהילה שהדביקה חניסקי בזריות ניארמרקסיסטית מביכה היתה נמסה באחת, ועמה היתה צפה ההכרה, שאם שורד כאן עקרון פיקוח כלשהו, הוא חל אך ורק על "טבע שבוי" של מלפפונים, חסות ואמנונים. מה שמובילנו היישר לדיון בהתחסדויותיה של חניסקי בכל הנוגע לשימוש הנלוז לכאורה שאיש כמוני עושה במושג "טבע".

"עצם הרצון להשתתף בחוויה המאורגנת סביב המושג 'טבע', הופך להשתתפות בפעולה סמלית המבקשת להוכיח את תקפות הקשר בין האדם הציוני לטריטוריה שלו" (עמ' 106). אלוהים אדירים! מהי אותה דיסקורסיות תרבותית או אחרת שלא תוכיח לחניסקי את תקפות הקשר בין האדם הציוני לטריטוריה שלו?! עוד ניווכח שהמשימה בלתי-אפשרית. ומדוע שלא נתפלפל הלאה בנוסח אסכולת פרנקפורט, החביבה על המבקרת (ומעניין שאותה אסכולה בדיק אוששה את

* רשימה קצרה זו היא תשובה, לא מענה. כי תשובה (מלשון "שיבה") היא תגובה מחזירה, בעוד מענה (מלשון "מען") מבקש הצגת פרוגרמה כוללת וקונסטרוקטיבית. ומן הדין לענות מענה כולל לביקורתה הכוללת של שרה חניסקי את שיח ההיסטוריה של האמנות הישראלית (ומדוע להתחיל רק בספרו של תמוז מ'1963 ולא הרבה קודם-לכן?). כי רבות בלבי ובראשי על התיאורים ועל ההערכות של חניסקי, ולו רק יאפשרו זאת הזמן והעורך, נגיע בע"ה (מיסטיפיקציה!) מיסטיפיקציה!) מן התשובה אל המענה.

טיעוני הפררחממתיים בתיאוריה וביקורת 3), ונטען שגם ביקורתה הספקנית של חניסקי משחקת לידי המשטר הציוני המדכא, המאפשר את "החירות המדומה" נוסח מאמרה ונוסח החוברת כולה? שהרי אין גבול לחשדנות. אבל ראשית, מוטב שנבחן מקרוב את הטענה המוטחת נגדנו: אשמנתו הדיסקורסית היא תפישת המושג "טבע" בבחינת מושג אוניברסלי, המתכחש לצורה-תוכן הקונקרטיים-היסטוריים של המושג (צורה-תוכן של כיבוש, דיכוי, נישול וכו'). ובכן, בלי לאבד ולו גרם אחד של הומניזם, יורשה לי להטיל ספק בזיהוי הטוטאלי שמזהה חניסקי בין המושגים "מדינה כובשת" לבין "טבע". דומני שנשאר לי ולשכמותי איזושהו מרווח לשוני ואינטלקטואלי בין שני המושגים. ניתן להתווכח על רוחב המרווח הזה (האם כל דיון סמינריוני בחוג לפילוסופיה אודות "הטבע או הדבר כשלעצמו" יידרש לפוליטיזציה, או שמא יש מקום לגמישות-מה?), אך דומה שכפיפה מוחלטת של מושג הטבע לאמפיריות הסוציורפוליטית מעידה על חשיבה מכניסטית מגושמת.

אינני חש, איפוא, כל רגש-אשם כשאני נוקט את המושג האוניברסלי "טבע" בבואי אל מתרונני עיך-שמר הצעירים, מצויד במושגי הטבע של רוטרמרקס הצעירים. מסתבר ששתי מהפכות חברתיות עצומות – הצרפתית והקומוניסטית – הסתדרו לא רע עם מושג הטבע האוטופי. לאמור: דווקא על רקע דיכוי (אמפירי) של חברה וטבע, אצהיר "טבע" (אפריורי), כמי מצהיר "אוויר" דווקא משזה זוהם. מסארטר למדנו שדווקא בתנאי כיבוש מבשיל המושג האוטופי של החירות (ואינך הופך למשתף-פעולה היידגרי אם אמרת "חירות" תחת משטר פשיסטי, והרי זוהי הטענה החניסקאית הסמויה. אם חטא היידגר, לא בזה היה חטאו). לורקה, לוחם אנטי-פשיסטי שהקריב חייו במאבק לחירות ספרד, בנה לאורך שיריו ומחזותיו מסכת מאגית-מיסטית של טבע אנדלוסי: כלום אישר בזאת את הטבע הפרנקואיסטי, או שמא להיפך – העניק לתמנגדי הדיכוי מושג זך של חיוניות וחושניות? וכשארצות-הברית הפציצה בנפל"ם את כפרי וייטנאם, כלום לא ענה מושג ה"טבע" האוטופי של ההיפים לתפלולי מנגנוני-הכוח הקפיטליסטיים? רק התפתלויות נוסח חניסקי גייסו את התנועה ההיפית למפלגה הרפובליקנית. וכשכתב מלוויל את מובי דיק ואכלס את הים במיתוסים, כלום אישר בזאת את בריטניה האימפריאליסטית כובשת הימים? אבל בעוד אני חושב את המחשבות הללו, אני חש ממולכד ועקוד בלשוני: חניסקי סנדלה אותי, טרפדה באורח טוטאלי את יכולת השיח שלי. שהרי קשה להעלות על הדעת מושג כלשהו שאיננו ("אדם", "יצירה", "תרבות", "קיום" וכו') בלי שאאשר לדעתה את הקשר הציוני (מה הפלא שכל תולדות האמנות הישראלית, ללא יוצא מן הכלל, מראשיתן ועד ימינו אלה, נמצאת לוקות בליקוי העדר הקונסנזוסי המשתרך? שהרי אפריוריות היחס לטבע ולנוף ממוטטת את כל הדיונים בציורי הנוף הישראליים בכל הזמנים, ועמם גם את כלל הציורים, אין להפריד!). בינינו לבין עצמנו, טיעוני "חרושת-התרבות" נוסח חניסקי גם היו שולחים אצבע מאשימה נגד חברי "הגשר" מדורזן (חבורת מרדנים נועזים שהתקוממה נגד בורגני זמנה), על שהעזו לצייר באגמי מודיציבורג נערות עירומות בטבע "חופשי", וזאת בגרמניה הווילהלמינית. כן, פעם נוספת קפצתי מהשיח לציור, ואני עושה זאת באחריות מלאה. גם ציור הוא אופן של שיח.

מי יצילנו מהארגומנטציה המגושמת של המבקרת? מי יושיענו מסירובה להבחין בין (א) שיח המתבדל (טקטית או לא טקטית) מההיסטוריה לבין (ב) שיח המתכחש להיסטוריה לבין (ג) שיח המקבע את האחר. חניסקי מחליקה בקלילות מ'א) ל'ב) ול'ג). אין לה שום בעיות, מירוך ללא שום מכשולים. ובאותה מסגרת של חוסר עידונים אינטלקטואליים, היא מפקיעה שיח אמנותי מתולדות אמנות ומהיסטוריה של יוצרים (כאילו ניתן להפקיע ולבודד את השיח, ולו בתרבות מודרניסטית-אוונגרדיסטית שהצהירה על ברית ותלות בין אידיאולוגיה לבין פרקסיס). וכך, באחת, אמני אדמה פוסט-דניציגריים, כולם אמנים פעילים מאוד במחאה פוליטית-שמאלנית (מיכה אולמן, משה גרשוני, אביטל גבע, ועוד: "מבצע מצר", 1972), הופכים ליתדות נאמנים של המשטר הכובש. שהרי בפולחן החלפת האדמות של אולמן, בין הבור בכפר הערבי (מסר) לבין הבור בקיבוץ הישראלי (מצר), הושטחה הדיאלקטיקה – חניסקי תטען לבטח; כפי שאביטל גבע מחק דיאלקטיקה והתכחש לריב העמים כשפיזר על הגבול ספרים לשימוש משותף לקהילות היהודית והערבית. ומהו טיעון שכזה אם לא דוגמה נוספת למגושמות המתקשה לייחס לאידיאל של הרמוניה את פוטנציאל השלילה וההגבהה החברתית? ודוגמה נוספת לפרדוקסים שממליטה הדוגמטיות של טיהור הדיסקורס ממסומניו (יצירות ויוצרים).

אני אומר: חניסקי, המנפנת בדגל הדיאלקטיקה (עמ' 110) של אדורנו, בנימין וחבריהם, לוקה מאוד בעצמה באידיאלקטיות מחשבתית, כאשר היא מסרבת לראות במושג "טבע" אנטיטיזה

והגבהה היסטורית, העונה לזיהומי טבע ברמה חברתית ופוליטית. הקושי הבסיסי הזה שלה נחשף מן השורה הראשונה של מאמרה ועד לאחרונה: כבר בציטוט הרב-לאומי הפותח את מסעה היא מסגירה את עצמה, כשבטון פטרוני היא מזכירה לנו, שוכני מטה, שזרות בין אדם לבין עולמו היא תנאי לאותנטיות, להבדיל מהגישה הממתיקה אל ארצך ומולדתך. משום-מה מתקשה חינסקי להבין אפשרות של פנייה אל אידיאל מתוך זרות (כן, פרידריך שילר קדם לי בטיעון הזה). כי אמת, ישנן מיתולוגיות המאוששות את חלום התמורה והקדמה. לו תפשה זאת חינסקי, היה נמנע ממנה מסעה המפרך, וממני – הטורח להגיב. שכן, זוהי בדיוק הזרות שהביאה את אביטל גבע ואותי (אישי מכיווני, בדרכי ובזמנו האישיים) אל פרוייקט החממה.

מיהו, איפוא, הנסחף האמיתי בסיפורנו? החתום על רשימות זו, או שמא מי שהפכה את צו הדה-מיתולוגיזציה הפוסט-מרקסיסטי לדוגמטיקה נטולת ניואנסים, רגישות או גיוון פנימי? ראו אותה מתנשאת וכותבת: "המלים של עפרת אכן מפתות – מפתות להפקיר את פרס התנחומים היחיד שמציע הפוסט-מודרניזם: איסוף שקדני של כל הידוע על הרע מכול – ולהיסחף" (עמ' 109). איזו הבחנה תמוהה ויהירה בין ספקנותו כביכול של הפוסט-מודרניסט (חינסקי, כמובן) לבין היסחפותו המתלהמת של המודרניסט (עפרת, כמובן). באחת גרפה לעצמה חינסקי את כל המונופול על "האיסוף השקדני של כל הידוע על הרע מכול", בעוד הכותב דומיו מוצגים כאנשים נטולי מודעות-עצמית, חפים מכל ספקנות. עבודה קלה מדי, והרי היו לחינסקי די עדויות על-מנת לדעת שלבחירה בחממה נלוו ספקות רבים מאוד בכל הקשור למהלכי המודרנה של האוונגרד הישראלי ולמצב התרבותי הכולל.

אני שב וקובע: מושג הטבע כמושג אוטופי כולל בתוכו את הביקורת על מושג הטבע האמפירי. האוטופיזם הנדון אינו בא לקדש ולרומם שום טבע ריאלי-היסטורי (מבחינה זו, מערבת חינסקי מיך בשאינרמינו, כשהיא טופלת על חממת גבע את מיתולוגיות הטבע של יצחק דנציגר, הגם שהאחרון אכן השפיע על הראשון. אלא שחרף כל ההשפעה, גבע מתבדל מדנציגר – ומיזוף בויס – ביחסו הלא מאגי לטבע: מעולם לא נמשך גבע אל אלונים קדושים ואל מקדשים פרה-היסטוריים ברמת-הגולן. ואם פעל במכרה ב"משולש", הרי שביקש לנקוט דימוי של בור, נפילה ו"קלקול" מוסרי-פוליטי). החממה של גבע, כמו כל חממה בעלמא, מתבדלת מטבע סובב, כן, אך זאת כדי להציע טבע אלטרנטיבי, אידיאלי. בדומה לכל אוטופיה, היא יוצאת מההיסטוריה כדי לשוב ולהאיץ אותה. והיא מתבדלת מתרבות ומחברה סובבות כדי להציע תרבות וחברה אלטרנטיביות, אידיאליות. לכן, אין להפריד את פעילות החממה מפעילות חברתית יהודית-ערבית רבת-שנים של בית-הספר האזורי "מבואות עירון" (החממה מסונפת לבית-הספר) ו/או של סמינר "גבעת חביבה" השכן. ואפילו אשים נפשי בכפי ואהין להזכיר את האגף לחינוך התיישבותי (במשרד החינוך) שהקים חממה לימודית דומה בכפר ערבי הסמוך לבקעה השכנה.

"אהה!" תצהל ודאי חינסקי, "התמנון הציוני בפעולה!" אין מה לעשות: כל שנוסיף ונאמר רק יאשר לחינסקי את צדקת טיעוניה. קרל פופר כבר טיפל בתסמונת זו של חוסר היכולת להפריך את מעגליו של המרקסיסט העיקש. שהרי חינסקי עוקדת אותנו מבחינה מושגית כשהיא תובעת מאתנו שימוש אמפירי-ביקורתי במושגינו האוניברסליים בגין הימנותנו עם חברה מדכאת. נשמע נפלא, נשמע נכון, נשמע צודק. ברם, מה לעשות והתביעה הזאת היא עצמה לוקה בצדקנות, ולו מהפן הפילוסופי-לשוני: הן כל ניסיון שלנו להשתחרר מעמדה אפריורית למושגים כלליים (כגון "טבע"), יעמידנו נוכח ים של מושגי רקע, שעליהם מושתת כל מושג ממושגינו, ואשר אף אותם, כמובן, חובה עלינו להטעין בביקורתיות, וכך הלאה והלאה, אחורנית ואחורנית, עד אינסוף. וכיצד נוכל לפתוח את פינו ולומר דבר-מה משסונדלנו בסנדל הפוליטיזציה הטוטאלית של השפה? הלא תמיד ניוותר עם מושגי-על (במוקדם או במאוחר מושגים מטאפיסיים, אין מנוס) אפריוריים. אני טוען: אין מנוס מנקיטת מושגי יסוד אוניברסליים שבאמצעותם ובאמצעות מושגים ביקורתיים (אלה לא חסרים בספרנו על החממה) [עפרת, גבע ואביטל גבע, 1993. חממה – הביאנלה בוונציה 1993, הביתן הישראלי], שהציג את הפרוייקט כשיא בתהליך של רדיקליזציה פוליטית-שמאלנית, גם אם היתה מעט "רפולית" – רק כך תוכל לבוא בדברים עם המציאות האמפירית. האינטלקטואל הביקורתי נדרש להבחין בשימושים השונים שנעשים במושגים האפריוריים, כלומר בין תפולים זדוניים של מנגנוני חושך לבין פעילות טהורה, ולבטח בין אלה לבין פעילות מטהרת, נוסח החממה. אך, אבוי, שוב נסחפנו אל אידיאליזציות סמי-דתיות והכחשנו את מעשי השב"כ.

וכך, "המושגים אשר עפרת מציג כחלופה ל'אגוצנטריזם' עושים אידיאליזציה של הקיום החברתי ומכחישים את אופיה של החברה כזירה רוויית מחלוקות" (עמ' 109). לא ברור כיצד היה מרקס

מצליח לכתוב את המניפסט הקומוניסטי תחת עינה הפקוחה של שרה חניסקי. שהרי גם הוא, בעוונותיו, הציע מושגי אידיאליזציה של הקיום החברתי ובזאת הכחיש את אופיה רווייה המחלוקת של החברה הגרמנית. צאי מהפשטנות, שרה חניסקי: יש אידיאל שהוא אנרגיה ויש אידיאליזציה שנועד להרדים ולשתק. יש אידיאל שהוא הכחשת המציאות וישנו אידיאל המוצע כאלטרנטיבה למציאות, בבחינת הצעה של אינחת וביקורת. כך, ורק כך, נוכל לקשר בין אביטל גבע כאיש פוליטי (עם תעודות וקבלות) לבין אביטל גבע המחנך ואיש האמנות /או אביטל גבע האוטופיסט.

אלא שלחניסקי יש תיזת צעצוע ביד והיא משחקת – מי יעצור בעדה? "התכנים האוטופיים שעפרת מייחס לדימוי של עדת דבורים הם איפוא מיסטיפיקציה של אותו 'ארגון'... וכפיפות גמורה של הפרט ל'צורכי המערכת'" (עמ' 109). והרי זו פרשנות מגוחכת לחלוטין לדימוי הדבורים של דנציגר-גבע, באשר המיוצג בדימוי הכוורת מבחינת שניים אלה (ואנוכי בעקבותיהם) אינו אלא מרחב של תהליכים אורגניים, הכוללים עיכול והפרשה (צוף, דבש) והממחזרים מוצרים (מזון) בחפיפה הולמת לצרכים ולעבודה. ואילו קריאה הומנית ל"נגיעה בממשות" נהפכת על פיה ומוקעת כפטישיזם, וזאת בעודנו מוקפים מכל עבר באמנות פטישיסטית מובהקת (אותם האובייקטים המשוכפלים של הפוסט-מודרנה: אלה המכחישים בחזותם כל סימני עבודה ומשדלים לערך מדומה. אני נוקט את מושג הפטישיזם המרקסיסטי). וכנגד מה קם פרויקט החממה אם לא בדיוק כנגד פטישיזם שכזה ולמען ערכי עבודה-יצירה ריאליים?

בהתאמה, לא ייאמן כי יסופר, אפילו החסות והמלפפונים המסכנים של החממה מתגלים לפתע פתאום כמערכת של ניצול ודיכוי: "זהו טבע נעדר-נוכח ש'משכתבים' אותו, מפקחים עליו, מנהלים אותו ומנצלים אותו" (עמ' 112). אבל ממתי בהיסטוריה האנושית לא נמצא האדם מנצל טבע, מתרבת טבע, מאגיש טבע וכו'? ואיזו חברה אינה משתמשת היום בחממות? ומה אנו אוכלים לצהריים אם לא מוצרים של טבע "מנוצל" שכזה? ומה בדבר העציץ שעל אדן חלונה או הצמח בגינתה של המבקרת – כלום אין היא מפקחת ומנהלת את הגדל בעציץ או בגינה? הנה כי כן, שרה חניסקי, ערטלנו את פרצופך האמיתי, משתפת פעולה סמלית המוכיחה את תקפות הקשר בין האדם הציוני לטריטוריה שלו. לא השתכנעת? גם אנחנו לא.

באיזה שיח מעוניינת בעצם שרה חניסקי? סביר להניח, וזאת בהתחשב במסירותה המוחלטת למשנת פוקו (הייתכן שחניסקי מאשרת בציותה זו סטרוקטורה של דיסציפלינריות ושל התבטלות סובטילית בפני מערכת?!) שהיא מעוניינת להמיר את הדיון במושגים טבע ותרבות בדיון במושגים של יחסי-כוחות. אם אתה נענה לאתגר ואומר (כפי שאכן אמרת וכתבת) שהחממה מתיימרת לבטל יחסי-כוחות, תענה לך חניסקי שהינך מתכחש בזאת למתחים לאומיים (ובזאת "ממתיק" את חברתך). אם תגיד שאמצעי-הייצור החממתיים נתונים בידי היצרנים, תאשים חניסקי את אנשי החממה שיחסם לטכנולוגיה הוא יחס של פטרונות והתנשאות מוסרית (עמ' 111), בבואה להתנשאות ציונית. על-סמך מה מוטחת אשמה זו? על-שום התבטאות כלשהי של אביטל גבע, שקרא להשתכללות טכנולוגית לאור המודל היפני בן-זמננו. הוכחה ממש ניצחת. להזכירכם במה מדובר: בשלושה מחשבים אישיים ישנים הפועלים בחממה מתוך גרוטאת אוטובוס... והרי ברור לכל בר-דעת, שהדיון החניסקאי במונחים של יחסי כוחות אינו מותיר שום סיכוי למושא הדיון. הרשת הממלכת מניחה מראש את המבוקש וגרדינה חתום מראש. לא בדיוק התנועה הדיאלקטית של הרוח.

אוצר והיסטוריון של האמנות הישראלית, ירושלים